

Forfatter: Grundtvig, N. F. S.

Titel: Om Religion og Liturgie Svar paa Resensjonen over min Afhandling om Religion og Liturgi

Citation: Grundtvig, N. F. S.: "Om Religion og Liturgie Svar paa Resensjonen over min Afhandling om Religion og Liturgi", i Grundtvig, N. F. S.: *Grundtvigs værker*, Faculty of Arts, Aarhus University. Onlineudgave fra Grundtvigs Værker: https://tekster.kb.dk/text/gv-1807_61-intro-root.pdf (tilgået 18. april 2024)

Anvendt udgave: Grundtvigs værker

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. Du kan kopiere, ændre, distribuere og fremføre værket, også til kommercielle formål, uden at bede om tilladelse. Husk dog altid at kreditere ophavsmanden.

[Læs CC0-erklæringen](#)

Liturgidebatten 1806-1807

Afhandlingen "Om Religion og Liturgie" er Grundtvigs første offentlige udtalelse om religiøse spørgsmål. Den blev skrevet som et indlæg i den debat om kirkens liturgi, der opstod i kølvandet på udgivelsen af biskop P.O. Boisens *Plan til Forbedring ved den offentlige Gudstjeneste*, 1806. Liturgien havde tidligere været et meget omstridt emne under den såkaldte 'liturgiske fejde' i 1785. Dengang kom der ingen konklusion på liturgidebatten, og der var ro om emnet, indtil Boisen tog det op igen i 1805.

* Fejden i 1785 var foranlediget af, at kongelig konfessionarius Christian Bastholm udgav *Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudstjeneste*. Hidtil havde liturgien været et helligt, urørligt emne, men Bastholm ønskede at modernisere liturgien for at modvirke den aftagende kirkegang. Gudstjenesten skulle gøres kortere, mere afvekslende og skulle foregå i et mere moderne sprog. Bastholms forslag affødte et væld af reaktioner. Kampen stod mellem de rationalistiske præster, som ønskede en revision af ritualer, og de konservative præster, som ønskede at blive ved det gamle. De skrifter, der blev udgivet i denne debat, fylder i alt hele otte bind (Rønning 1907, bind 1:2, s. 121).

P.O. Boisens liturgiforslag

Da P.O. Boisen skrev sit forslag til ny liturgi i 1805, var han nyudnævnt biskop over Lolland-Falsters Stift. Han havde i mange år været optaget af pædagogiske tanker og havde i 1802 i sin præstegård i Vesterborg oprettet et seminarium, som han var forstander for ved siden af sin præstegerning. I sit pædagogiske arbejde karakteriseres han som en moderat oplysningsmand, der lod dogmatikkens paragraffer træde i baggrunden til fordel for mere moraliserende betragtninger (Ørsted 1965, s. 371). Disse tendenser ses også i hans forslag til ændring af liturgien.

Boisens bevæggrund for at udforme et liturgiforslag skal findes i den faldende tilslutning til kirken. Han spørger retorisk i det indledende kapitel: "Hvorfor staae saa mange Kirker næsten tomme?" (1806, s. 14) og svarer, at oplysningen er taget til, og at han derfor finder det nødvendigt at "lempe den udvortes Dyrkelsesmaade efter Nutidens Aand" (s. 16).

Hovedanliggendet i Boisens plan var at gøre gudstjenesten forståelig. Sproget skulle moderniseres og gudstjenesten gøres mere afvekslende. I tråd hermed ønskede Boisen også at øge mængden af katekisation i gudstjenesten, dvs. undervisning af menigheden gennem spørgsmål og svar. Hertil kom et fokus på det moralske: det, man lærte i kirken, skulle kunne anvendes på "Vandelen", dvs. livsførelsen (s. 12). Ved siden af disse tendenser, som er i overensstemmelse med tidens herskende rationalisme, var der imidlertid også en anden tendens i Boisens forslag: Han ønskede, at gudstjenesten skulle blive mere inderlig, rørende og højtidelig. Dette kom til udtryk i de ret sentimentale bønner, han formulerede til gudstjenesten. Den dobbelte tendens, som Boisen ønskede skulle være kendetegnende for gudstjenesten, formulerede han således: "Forstand og Hjerte bør være lige beskjeftigete" (1806, s. 12).

Boisens liturgiforslag er meget udførligt. Ud over de indledende tanker om gudstjenesten i almindelighed omfatter det konkrete forslag til ordlyden af alle liturgiernes led og bønner samt betragtninger over konfirmation, dåb, vielse og begravelse. Boisens forslag tilbød en gennemgribende reform af gudstjenesten, og det var muligvis derfor, mange præster afviste planen; den var simpelthen for omfattende. Som én af debattørerne formulerede det: "Hovedreformer [...] have noget Voldsomt og Ubehageligt hos sig" (Clausen 1806, s. 13).

Reaktioner på Boisens forslag

Biskop Boisen indsendte sit liturgiforslag til kancelliet i august 1805 sammen med en skrivelse fra Sjællands biskop N.E. Balle, der anbefalede, at skriftet blev trykt, og at der blev nedsat en kommission til at behandle forslaget. Kommissionen blev nedsat i oktober 1805 og kom til at bestå af Balle selv, justitsråd C.L. Lassen og professor Friedrich Münter. Kommissionen lod Boisens forslag trykke og sendte det i høring hos præsterne i Danmark og Norge. Boisens plan blev herefter livligt debatteret. Der indkom 99 høringssvar (Glædemark 1948, s. 538). Desuden blev der publiceret en række selvstændige pjecer og tidsskriftartikler om emnet, herunder bidrag af to senere prominente personer, nemlig den senere stiftsprovst i København, H.G. Clausen, og den senere biskop over Sjællands Stift, J.P. Mynster.

* Andre selvstændige udgivelser var ved præsterne Peder Ditlev Faber, Lorenz Nikolai Fallesen, Thomas Martinus Braëm Galskjøt, Edvard Herlofsen, Victor Kristian Hjort, Jens Hornsyld, Hans Lange, Henrik Christopher Schmidt, Henrich Ussing og Andreas Wøldike.

De forskellige debattører var enige om at kritisere Boisens forslag omend på forskelligt grundlag. Forslaget blev således angrebet både fra rationalistisk og fra konservativ side. J.P. Mynster ønskede at bevare det gamle. Han mente ikke, at man ville vinde noget ved at tilpasse sig tidens tarv; traditionen ville blot blive udtyndet (Mynster 1806, s. 92). H.G. Clausen derimod tilsluttede sig Boisens fordring om, at gudstjenesten skulle være forståelig og tilpasse sig tiden, men han kunne ikke gå ind for forslaget af andre grunde. Han mente bl.a., at Boisen vægtede katekisationen alt for højt, og at bønnerne var formuleret i et upassende hverdagsprog. I det hele taget vurderede han planen som mislykket (Clausen 1806 s. 27). J.P. Mynster og H.G. Clausen repræsenterede således hver sin fløj i liturgidebatten: Den ene ville bevare den gamle liturgi, den anden ønskede en ny, men afviste at kunne bruge Boisens forslag.

Den nedsatte liturgikommission kom aldrig med noget endeligt forslag til en ny liturgi. Dens arbejde kan kun følges frem til maj 1807, hvor den bad om udsættelse af udarbejdelsen af sin betænkning (Glædemark 1948, s. 538). Når kommissionen fandt det vanskeligt at udforme en betænkning, var det formentlig fordi P.O. Boisens forslag mødte så bred modstand fra *både* de konservative og de rationalistiske præster, og desuden fordi kommissionens medlemmer ikke kunne blive enige indbyrdes (Glædemark 1948, s. 58).

Grundtvigs indlæg i liturgidebatten

Grundtvig var huslærer på herregården Egeløkke på Langeland under liturgidebatten og var formentlig blevet bekendt med den gennem tidsskrifterne *Ny Minerva* og *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* (Bugge 1965, s. 107). Om sin motivation til at blande sig i debatten skrev han retrospektivt i sin dagbog i 1815: “[...] som tilkommende Præst maatte jeg allerede finde Sagen [liturgien] vigtig, med mine Ideer om Tro og Poesie maatte jeg finde den meste Tale tom eller falsk og bagvendt, Lysten til at tale med, som jeg fra Dreng af havde havt, men som i de sidste Aar næsten var forgaaet, vaagnede, og mig syntes jeg havde Noget at sige. Under saadanne Varsler skrev jeg min Afhandling om Religion og Liturgi” (Grundtvig-arkivet fasc. 507, blad 8 verso).

Grundtvigs indlæg i liturgidebatten adskilte sig markant fra de andre bidrag. Hvor de fleste andre debattører beskæftigede sig indgående med konkrete formuleringer og detaljer i Boisens forslag, skriver Grundtvig, at han ikke ønsker at gå ind i enkelthederne, men i stedet vil beskæftige sig med religionens og liturgiens grundbegreber. Det er således religionsfilosofiske spørgsmål, der præger det meste af Grundtvigs afhandling. Hans hovederinde er at gøre op med oplysningstidens religionsbegreb og tilbyde et nyt syn på religionen.

Oplysningstidens religionsbegreb

Oplysningstidens dyrkelse af den menneskelige fornuft førte til et kritisk syn på den traditionelle kristendom. Mange af oplysningstidens tænkere (særligt i Englang, Skotland og Frankrig) tog afstand fra de irrationelle og mystiske elementer i kristendommen og søgte efter en naturlig og rationel religion. En sådan fandtes i deismen. Deisterne troede på ganske få religiøse sandheder. De antog eksistensen af et højeste væsen, en upersonlig guddom, som havde skabt verden og derefter overladt den til sig selv. Derudover troede de på sjælens udødelighed og følte sig forpligtet på at føre et moralsk liv, da de antog, at der ville blive tale om belønning og straf i det hinsides. Disse grundpiller i den deistiske tro omtaler man ofte slagordsagtigt som ‘Gud, dyd og udødelighed’.

Nogle oplysningstænkere nøjedes ikke med at omfortolke den vedtagne religion i retning af deismen, men fremkom desuden med hård kritik af kirken. Særligt i Frankrig var kritikken af den katolske kirke kras. Her var François de Voltaire den store revser af dogmatik og af kirkeligt magtmisbrug. Han anvendte slagordet: “Écraser l'infâme” om at man skulle søge at knuse “det skændige”, dvs. den katolske kirkes magtmisbrug.

Under den franske revolution nåede kritikken af kirken nye højder. Man bekæmpede fra statslig side katolicismen og erstattede den med civilreligiøse fester og livsformer. Bl.a. opstod ‘Culte de la Raison’, en antropocentrisk kult, hvor man dyrkede fornuften i stedet for gud. Denne kult nåede sit højdepunkt med en stor fest for fornuften holdt i selveste Nôtre Dame i 1793. Maximilien Robespierre, som var den uformelle leder af Frankrig under rædselsheredømmet (1793-1794), var bekymret over denne kult, som han opfattede

som udtryk for en intolerant og fanatisk ateisme. Han ønskede i stedet at indføre deismen som en samfundsnyttig statsreligion. Den 7. maj 1794 fik han vedtaget en erklæring, hvori det hed, at det franske folk bekendte sig til en tro på et højeste væsen og på sjælens udødelighed. Robespierres deistiske religion kaldtes 'Culte de l'Être suprême'. Hans pragmatisk argument for at indføre denne form for religion var, at moralen (som regnedes for samfundets fundament) ville stå svagt, hvis den ikke blev forbundet med sanktioner, og den guddommelige sanktion var nu engang den bedste! (Tulard 1987, s. 179). Den 8. juni 1794 afholdtes således en storslået fest for det højeste væsen. Kulden ophørte ved Robespierres fald i 1794, men i årene derefter opstod teofilantropien som et nyt forsøg på at etablere en deistisk religion som erstatning for katolicismen.

Grundtvig anså oplysningstidens deistiske forståelse af religionen som en trussel imod kristendommen og kirken, hvilket kommer tydeligt til udtryk i "Om Religion og Liturgie". Allerede i indledningen s. 130 påpeger han, at de øvrige deltagere i den hjemlige liturgidebat (alle præster) har glemt at tage højde for "den store Revolution", som begrebet om den kristne religion er undergået de seneste ti år. Følgerne af oplysningstiden og revolutionen var ifølge Grundtvig en "Ligegyldighed for alt Helligt paa Jorden og i Himmelen" (s. 174) og en "[fordærvet] Tone, hvori Spot med alt Helligt har rodfæstet sig" (s. 192). Det er primært Voltaire, Grundtvig har i tankerne i disse passager (Voltaire nævnes eksplicit s. 194 med tilnavnet "Spotteren").

Grundtvig så det som et stort problem, at oplysningstidens ringeagt for religionen havde fået folk til at blive væk fra kirkerne. Den franske revolution havde tillige vist, at religionen ikke længere var en selvfølgelig del af samfundet. Der var således hårdt brug for nyfortolkning af religionsbegrebet. I "Om Religion og Liturgie" vil Grundtvig derfor give et helt nyt bud på, hvad religion er. Religionen er ikke, som oplysningstænkere sagde, "et Baand paa den Uoplyste" eller "en Støtte for Moralsystemets vankende [vakkende] Bygning, der skal borttages, saasnt denne har naaet sin behørlige Fasthed" (s. 139). Ifølge Grundtvig er religion noget helt andet og mere end det. Det har han fået øjnene op for ved at studere de tyske romantiske filosoffer.

Grundtvigs inspiration fra den tyske romantik

Grundtvigs afhandling er stærkt præget af de romantiske strømninger i samtiden. I sine studieår havde Grundtvig ellers været påvirket af oplysningstidens tanker. Han ønskede da en religion, der var rensset for overtro, og det var hans opfattelse, at mange af kirkens dogmer stred imod al sund fornuft. På disse punkter var han et barn af sin tid (Scharling 1947, s. 14), men i begyndelsen af 1800-tallet skete der et nybrud i åndslivet i Danmark.

Henrich Steffens' betydning for Grundtvig

Grundtvigs fætter, naturvidenskabsmanden og filosofen Henrich Steffens, introducerede i november-december 1802 de nye idéer fra den tyske romantik for danskerne ved en række forelæsninger på Elers' kollegium. Det nye i tysk åndsliv var en længsel efter at finde et enheds- og helhedssyn på tilværelsen, trangen til en sammenhængende anskuelse af natur og historie, samt en higen efter det evige (Scharling 1947, s. 19).

Grundtvig overværede disse forelæsninger og beskrev i 1824 i et brev til Steffens, hvordan de blev et vendepunkt i hans liv. Forelæsningerne gav ham blik for historiens gang, lærte ham at se Kristus som historiens guddommelige midtpunkt, og de kastede "den første Gnist" i hans sjæl "til en aandelig Betragtning af Menneske-Livet" (*Breve 2* 1926, s. 88). Disse overvejelser er imidlertid udtryk for Grundtvigs senere fortolkning. Hans dagbøger tegner et billede af en mindre begejstret ung mand. Grundtvig skrev i 1805: "leg havde hørt Begyndelsen af Steffens' Forelæsninger over Filosofien, men havde kun halv forstaaet Dem" (*Dag- og Udtogsbøger 1* 1979, s. 252, intern varians ikke gengivet). Adskillige andre steder har Grundtvig betonet, at det, han hørte hos Steffens, først senere fik betydning for ham (se eksempler hos Scharling 1947, s. 17 f.). Det tog altså tid, før ideerne bundfældede sig hos ham og gav ham anledning til selv at anvende de romantiske begreber og formuleringer, sådan som det sker i "Om Religion og Liturgie".

Mange grundtvigforskere ser en indre forbindelse mellem Grundtvigs 'vækkelse' til et nyt, romantisk præget livssyn i årene 1805-1806 og hans ulykkelige forelskelse i fruén på Egeløkke, Constance Steensen-Leth. Denne tese bygger både på hans selvbiografiske digt "Strandbakken ved Egeløkke" og på hans dagbogsoptegnelser. I en optegnelse fra 6. maj 1806, skriver han fx: "Min Ahnelse vaagnede først med min

Følelse" (*Dag- og Udtogsbøger* 1 1979, s. 368). Dette forstås sådan, at Grundtvigs sans for og længsel efter livets evighedsdimension opstod i forbindelse med forelskelsen. Følelserne for Constance påvirkede Grundtvig, så han i Langelandstiden for alvor åbnede sig for de tanker og den poesi, han havde hørt om fra Steffens.

* Forskerne har imidlertid diskuteret, hvad der var primært, og hvad der var sekundært i udviklingsforløbet. Var det forelskelsen, som gjorde Grundtvig åben over for en ny indstilling til tilværelsen (som de fleste forskere antager), eller var det omvendt hans optagethed af romantikkens idéer, der fremkaldte forelskelsen? Positionerne er omtalt hos Albeck (1959), s. 81 f.

F.W.J. Schellings naturfilosofi

I sine dagbøger skrev Grundtvig udtog eller ekscerpter af de bøger, han læste, og man kan herved få et indtryk af hans studier i årene 1805-1806. Det drejede sig først og fremmest om Steffens' forelæsninger, som han havde på tryk: *Indledning til filosofiske Forelæsninger* (1803), samt hans egne optegnelser fra de forelæsninger om Goethe, som Steffens holdt i foråret 1803. Grundtvig fik desuden adgang til den nyere litteratur via biblioteket på Tranekær slot og via det læseselskab, som han havde oprettet på Langeland. Tanken med selskabet var, at medlemmerne kunne være fælles om de dyre bogindkøb og samtidig skabe et forum, hvori de kunne diskutere de læste bøger. En til to gange om måneden modtog Grundtvig som protokolfører for selskabet bogpakker fra forlaget Schubothé i København (se Rønning 1907, bind 1:2, s. 43 f.).

I tiden omkring 1806 var Grundtvig mest optaget af at læse tysk filosofisk litteratur, nærmere bestemt Fichte, Schiller og Schelling. Især Schellings idealistiske system betog ham. I foråret 1806 læste han Schellings dialog *Bruno* fra 1802 og skrev derom i dagbogen: "Jeg forlod Livet med Schelling i hans Bruno" (*Dag- og Udtogsbøger* 1 1979, s. 402). Dette skal formentlig forstås sådan, at Grundtvig tabte interessen for den jordiske tilværelse ('Livet') ved mødet med Schellings idealistiske lære om den endelige verdens forhold til det evige. Samme sommer må Grundtvig have læst *Vorlesungen über das akademische Studium*, hvis to kapitler om kristendom og teologi har sat sig tydelige spor i "Om Religion og Liturgie". Det var altså disse to Schellingskrifter, samt Steffens' udlægning af Schellings tanker, der påvirkede Grundtvig i tiden forud for, at han skrev sin afhandling. Siden læste han flere værker af Schelling (Scharling 1947, s. 60).

Schellings filosofiske bestræbelse var at virkeliggøre det gamle program 'ἐν καὶ πᾶν' (ét og alt) fra Heraklit og nyplatonikerne og forklare hele tilværelsen ud fra ét grundprincip. Han søgte med andre ord enheden bag de forskelligt fremtrædende fænomener og ville vise, at tilværelsen i sin dybeste sammenhæng er ét. Ifølge Schelling har alt sin plads og sin eksistens i det Ene, som bærer tilværelsen, og som han kalder 'det Absolutte'. I et opgør med Fichte, der fandt al realitet inden for jeg'et, bestræbte Schelling sig på at favne hele tilværelsen; den ydre såvel som den indre.

Schellings indsats bestod især i at tage naturens liv ind under sin helhedsbetragtning. Han udviklede en *naturfilosofi*, der betragtede tilværelsen som én stor organisme, hvor ånd og natur forenes. Naturen betragtedes ikke blot som noget foreliggende, som mennesket kunne forholde sig til, men ånden var virksom i naturen. Natur og ånd ligestilledes og blev i bund og grund betragtet som identiske: Natur er synlig ånd og ånd er usynlig natur. Schellings filosofi i perioden 1801-1806 kaldes også *identitetsfilosofi*, idet han var optaget af tanken om enheden (identiteten) af så modsatte størrelser som ånd og natur, subjekt og objekt, det reale og det ideale. Forsoningen af disse adskilte størrelser ansås for at være målet for udviklingen i historien. Samtidig opfattedes den som en oprindelig enhed bag historien, en enhed der var tilgængelig for mennesket gennem 'anskuelsen'. 'Den intellektuelle anskuelse' er et nøglebegreb hos de tyske romantiske filosoffer og betegner en særlig umiddelbar erkendelse af 'det absolutte', dvs. en erkendelse uden begrebslig formidling.

Grundtvigs inspiration fra Schelling er tydelig i "Om Religion og Liturgie". Det ses i den grundlæggende modsætning mellem det endelige og det evige, i brugen af begreber som 'det identisk evige' (svarende til Schellings 'det absolutte') og formuleringer som "Intet kunde kaldes absolut, uden det, der, hævet over Tids og Rums Bestemmelser, indslutter Alles bestemmende Grund, hint Tænkens og Værens evige Identitet" (s. 182). Der er dog ikke tale om, at Grundtvig helt overtager Schellings system. Han forholder sig eklektisk til Schellings tanker. Nogle overtager han; andre forkaster han.

Grundtvig havde grundlæggende to udeståender med den romantiske filosofi, som den tog sig ud hos Schelling. Det ene ligger i enhedstanken: Når alt udledes af Gud – det absolutte – hvor kommer da negativiteten fra? Grundtvig mener ikke, at der gives en ordentlig forklaring på, hvor det onde kommer fra. Det er dette problem, han er inde på i den svært forståelige passage s. 137, hvor han skriver, at filosofien kan erkende en højere lov end naturens, nemlig det absolutte eller guddommeliges lov, men den kan ikke

forklare, hvorfor denne lov ikke fremtræder i livet med samme nødvendighed som naturen. Filosofien kan hverken forklare, hvordan denne disharmoni er opstået, eller hvordan harmonien skal genoprettes. Derfor karakteriserer han Schellings (og Fichte og Schillers) forsøg på at forklare det evige som "mislykket" (s. 137 f.). Ifølge Grundtvig er det den bibelske kristendom, der leverer det bedste svar på spørgsmålet.

Syndefaldsberetningen viser, at disharmonien kommer fra mennesket, fra tilværelsen, ikke fra Gud. Og fortællingen om Kristus viser, at harmonien kan genoprettes ved hans forsoning. Grundtvig fastholder således i modsætning til romantikerne den ubetingede modsætning mellem godt og ondt.

*Det skal nævnes, at Grundtvigs fremstilling af de idealistiske filosofers tanke-systemer ikke er helt dækkende. I 1809 forsøgte Schellings netop at give et svar på spørgsmålet om det ondes herkomst i det såkaldte frihedsskrift *Über das Wesen der menschlichen Freiheit*.

Grundtvigs andet udestående med Schelling ligger i det upersonlige gudsbegreb, som tenderer imod panteisme. Et sådant gudsbegreb kan Grundtvig med sin baggrund i ortodoks luthersk kristendom ikke antage. Han fastholder Gud som en personlig Gud og fader (Scharling 1947, s. 79).

Generelt kan man sige om Grundtvigs forhold til den tyske romantik, at han lod sig påvirke af dens idéer og stil, men at han var kritisk over for dens grundlæggende livsholdning. Der er elementer i hans kristendomsforståelse, som hindrer ham i helt at tilslutte sig romantikerne, jf. Lundgreen-Nielsen 1980, s. 192.

Det romantiske syn på poesiens væsen

I synet på poesiens væsen blev Grundtvig kraftigt påvirket af de tyske romantikere. Her var det først Steffens og senere Schiller, der kom til at præge ham. I et vigtigt dagbogsnotat fra den 9.-10. september 1805 kan man se, hvordan Grundtvig langsomt tilegner sig det romantiske syn på poesien. Her afviser han en række af oplysningstidens udvendige bestemmelser af poesien, fx den formelle, at poesi er linjer inddelt i vers med rim til sidst, eller at poesi er billedsprog. Overfor disse definitioner stiller han romantikernes mere vidtløftige: "Poesien er alt det, som bærer det Eviges Præg" (*Dag- og Udtogsbøger* 1 1979, s. 220). Formuleringen har Grundtvig fra Steffens' forelæsninger (1996, s. 135, 139 f.).

Til at begynde med var Grundtvig skeptisk over for den romantiske bestemmelse af poesien. Han havde egentlig taget den op til overvejelse i sin dagbog for halvt at forkaste den, men han ender med at indse, at den har "en vis indvortes Kraft, som griber og fængsler" (*Dag- og Udtogsbøger* 1 1979, s. 221). Bag den romantiske definition af poesien ligger en platonisk tankegang, der siger, at poesien er en afglans af det evige, og at mennesket via poesien kan nærme sig det evige. Ordet 'poesi' skal i denne sammenhæng ikke forstås konkret som 'digtning', men som en livsopfattelse, der er orienteret mod evigheden, en grundlæggende holdning til tilværelsen, som kan udfolde sig i forskellige former for kunst: maleri, skulptur, digtning og musik. Det er denne omfattende betydning af ordet 'poesi', Grundtvig anvender i sin afhandling "Om Religion og Liturgie".

Grundtvig korrigerer imidlertid romantikerne på ét punkt. Han mener, at de forholder sig for snævert til det rene ideal, og at de tager fejl, hvis de tror, at mennesket kan gribe poesiens kulminationspunkt, forstået som en guddommelig anskuelse af universet (det evige). Efter hans mening kan det slet ikke gribes. Mennesket kan kun *stræbe efter og nærme sig* "Poesiens Urstof" (*Dag- og Udtogsbøger* 1 1979, s. 223). Dette er tanker, Grundtvig arbejder videre med i "Om Religion og Liturgie", hvor det også bliver en vigtig pointe, at poesien nok kan række ud efter det evige, men ikke gribe det. For en grundig gennemgang af dagbogsafsnittet om poesiens væsen, se Lundgreen-Nielsen 1980, s. 152-159.

Indholdet i "Om Religion og Liturgie"

I det følgende skal der ikke gives en fortolkning af "Om Religion og Liturgie", men en resumerende gennemgang synes nødvendig for at skabe et overblik over Grundtvigs fremstilling, som er ganske uklar og usammenhængende. Mange fortolkere har påpeget dette træk ved afhandlingen. Stærkest formulerer Niels Kofoed sig, når han skriver, at "Om Religion og Liturgie" er "et af de mest ugennemtænkte arbejder, Gr. nogensinde har præsteret" (1954, s. 73). Grundtvigs arbejdsform var da heller ikke altid lige systematisk, hvad en optegnelse i hans dagbog fra den 9. september 1806 vidner om. Her har han udarbejdet den undersøgelse om de ondes skæbne efter døden, som siden kom til at indgå i "Om Religion og Liturgie", og skriver om sin fremgangsmåde: "For at være ganske upartisk, har Jeg aldrig noget Resultat i Tanke ved Begyndelsen af saadanne Undersøgelser, men lader det udvikle sig selv under Ideernes Drøftning" (1979, s.

380). Nedenstående gennemgang vil trække de store linjer i afhandlingen op.

Om religion

Grundtvig indleder sin afhandling med at citere fra forordet til Schillers *Die Braut von Messina* (1803): "Bag religionernes dække ligger religionen selv" (overs. af GV). Mottoet passer til hans anliggende, som han formulerer over de første 5 sider: At komme bag om det ydre og finde ind til essensen af, hvad religion er. Denne tilgang har han lært af Schelling, der siger, at man for at forstå et fænomen må se det i forbindelse med sin højere idé, med den helhed, det tilhører.

Dalen som billede på menneskelivet

Dernæst følger, under overskriften "Trænge vi til Religion?" (s. 133 f.), en allegorisk skildring af menneskelivets eksistensvilkår:

"Vi leve i en Dal, begrændset af et uoverskueligt, bølgende Hav. Vakte ved Traditionen, og drevne af en uforklarlig Tvang, ahne vi dunkelt, at paa hin Side Havet maa være et Land, med skønnere Vexter, og renere Luft - vort oprindelige Hiem. Uvilkaarlig stirre vi did, uvilkaarlig stræbe vi i vore Aandedrag at opfange Luften, der synes at strømme ud fra hint Ubekjendte" (s. 133).

Allegorien er inspireret af den romantiske anelse og modelleret over den platoniske tanke om, at tilværelsen i denne verden blot er en afglans af en højere, mere sand virkelighed. Med dette billede af dalen tager Grundtvig udgangspunkt i menneskets anelse af den højere verdens eksistens og dets trang til at nå ud over det endelige. Herved sættes den afgørende modsætning, som dominerer resten af afhandlingen, nemlig modsætningen mellem det evige og den endelige verden. Spørgsmålet er nu, hvordan mennesket kan komme i kontakt med den højere virkelighed. Grundtvig siger, at menneskene har to sendebud, poesien og filosofien. Poesien kan hæve sig over det jordiske, men fortaber sig hurtigt i skyerne; filosofien kan end ikke løfte sig fra jorden, men kan kun give regler for livets gang på jorden. Ingen af dem kan altså nå det evige, og som en forsmag på det svar, der gives senere i teksten, konkluderer Grundtvig: "vi maa erkiende vor Trang til Belærelse fra hin Side Havet" (s. 135).

Religion som "det Endeliges Samfund med det Evige"

I afsnittet "Hvad er religion" (s. 139 f.) nærmer Grundtvig sig en religionsdefinition ad flere omgange. Indledningsvis går han imod opfattelsen af religion som 'kundskab om det oversanselige'. En sådan definition, mener han, er en abstraktion. Selv finder han det bedre at søge svaret i historien, "der ubekymret om sig selv, afslører under sin rolige gang det Høieste og det Dybeste" (s. 140). Vi ser her, hvordan Grundtvig allerede i 1806 arbejdede ud fra en historisk bevidsthedsform. I historien, siger han, regnedes religionen almindeligvis for at være en guddommelig kraft, der hæver mennesket over jorden, til det højeste, oversanselige. Allerede ved denne definition finder Grundtvig, at meget er vundet, men han går et skridt videre bagud i historien til 'den gyldne alder'. Dette er en af romantikernes hovedidéer; at historien fortæller sig i en guldalder, da guderne vandrede på jorden og det himmelske og jordiske var sammenfaldende, se fx Steffens (1996), s. 120. Denne guldalder betragter Grundtvig som urtypen på religionen og kommer frem til sin definition: "Religion er det Endeliges Samfund med det Evige" (s. 141). Definitionen er formentlig inspireret af Schellings *Vorlesungen über das academische Studium*, 8. og 9. forelæsning.

Historien (1): Fra 'den gyldne alder' til Jesu fødsel

S. 141-148 gives et historisk rids over tiden fra guldalderen frem til Jesu fødsel. Som et eksempel på den gyldne alder og dennes afslutning gennemgår Grundtvig den bibelske syndefaldsberetning. Bemærkelsesværdig er her hans fortolkning af, at det, der fristede mennesket og ledte til faldet fra samværet med det evige, var "Tilværelsen selv" (s. 142). Tilværelsen (og filosofien med den) blev ved faldet

dømt til ikke mere at kunne hæve sig til det evige. Efter faldet er religion i betydningen 'samvær med det evige' ikke længere mulig, nu kan mennesket kun stræbe efter det evige. Dette var, ifølge Grundtvig, hvad de gamle grækere forsøgte via poesien, og hvad man siden romerne har prøvet via filosofien. Filosofien var dog i allerhøjeste grad dømt til at mislykkes i sin bestræbelse, da det netop var kundskabstørsten, der havde bragt mennesket til fald.

Udviklingen fra guldalderen til Jesu fødsel beskrives som en forfaldshistorie, hvor menneskene mere og mere taber sansen for det evige og indeslutter sig i den jordiske tilværelse (s. 146). Det eneste lyspunkt i denne periode er den nordiske mytologi, som Grundtvig beskriver som "Religionens Morgenrøde" (s. 148).

* Grundtvig så i historien en successiv åbenbaring af religionen. Gud åbenbarede sig både i det gamle Norden, hos jøderne og endelig i Kristus. Aserne trådte ind i det verdenshistoriske drama på et andet tidspunkt end Kristus, men asalæren kunne alligevel betragtes som en dyrkelse af den samme guddom, og den udgør i en vis forstand nordboernes 'gamle testamente'. Den nordiske Alfader (tilnavn til Odin) er for Grundtvig identisk med den kristne Gud fader (Kofod 1954, s. 70).

Grundtvigs gennemgang af historien er stærkt påvirket af Steffens' 7. forelæsning i *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, hvor han deler tiden fra guldalderen til Jesu fødsel ind i fire tidsaldre: Den mytologiske tid, den tidlige græske tid, den antikke græske tid og den romerske tid (jf. Johnny Kondrups oversigt over forelæsningen i Steffens 1996, s. 204). Ifølge Steffens udgør denne udvikling en nedadgående bevægelse, hvor det evige fortrænges mere og mere, det endelige tager over, og mennesket ophøjes til gud (Steffens 1996, s. 129). Hele dette skema overtager Grundtvig, men placerer den bibelske myte anderledes centralt end Steffens. Grundtvig følger ikke kun Steffens i tankegangen, men også i stilleje, når han fx taler med stor patos om forfaldet i den romerske periode, ja helt ned i de enkelte formuleringer kan man spore påvirkningen fra Steffens.

Jesu religion som "det Endeliges Forsoning med det Evige"

S. 148 når Grundtvig frem til Jesu fødsel: "med ham nedsteg atter Religionen til Jorden". Jesus betragtes som foreningen af det evige og endelige, idet han rummer både en guddommelig og en menneskelig natur. Han kom for at forsonne menneskene med Gud, og den kristne religion kan derfor defineres som: "det Endeliges Forsoning med det Evige" (s. 148). Også denne definition er et ekko af Schellings *Vorlesungen über das academische Studium*, se fx Schelling 1803, s. 180.

Kristendommen løser nogle af de gåder, Grundtvig har kredset om: Den forklarer disharmonien i menneskets natur. Den bekræfter, at genforening med det evige er mulig, fordi Gud selv har sendt sin søn til jorden. Og den viser, *hvordan* genforeningen er mulig, nemlig ved menneskets stadige stræben efter det evige og ved lydighed mod moralloven (s. 151). Det sidste er i sammenhængen et overraskende synspunkt. Det må betragtes som en genklang af tidens rationalisme, og man kan spørge, om Grundtvig virkelig mener det, han siger, eller om han forsøger at dække sig ind i forhold til sine mere rationalistisk sindede kolleger.

* Det virker desuden selvmodsigende, at Grundtvig her betoner vigtigheden af lydighed mod moralloven, når han andre steder i teksten taler imod moralloven som absolut i kantiansk forstand (fx s. 166). Men når Grundtvig hævder vigtigheden af moralloven, korrigerer han samtidig Kant ved at pointere, dels at dyden ikke skal udøves for sin *egen* skyld, men som en forudsætning for, at forsoningen mellem det endelige og det evige kan finde sted; dels at mennesket ikke har kraft til at opfylde moralloven uden religionen.

Ekskurs om de ondes skæbne efter døden

Efter gennemgangen af Jesu religion bringer Grundtvig et langt afsnit om, hvilken skæbne onde mennesker vil lide efter døden (s. 153-162). De fleste fortolkere er enige om, at dette afsnit passer ganske dårligt ind i sammenhængen (således fx Rønning 1907, s. 133 og Lundgreen-Nielsen 1980, s. 191). Afsnittet er en afskrift fra en længere dagbogspassage, som Grundtvig skrev d. 8.-9. september 1806 (*Dag- og Udtogsbøger* 1 1979, s. 374-380), og er sat ind stort set uden omarbejdelse. I dagbogen slutter Grundtvig sin optegnelse med ordene: "Saaledes blev Jeg da enig med Mig selv i en Materie der længe foruroligede Mig" (1979, s. 380). Grundtvig har altså været personligt optaget af spørgsmålet, og det kan måske forklare, hvorfor det har fundet vej ind i afhandlingen. Hovedanliggendet i dette afsnit er for Grundtvig at gå imod den opfattelse, at de onde vil have en chance for at forbedre sig efter døden, og at det måske tilmed vil være nemmere at forbedre sig i efterlivet end i det nuværende liv. Grundtvig finder dette synspunkt decideret urigtigt og forfægtelsen af det tilmed uansvarligt, idet man da opfordrer mennesker til at følge "den lokkende synd" og

udsætte deres omvendelse, til døden er nær. Som eksempel på sådan en uansvarlig livsførelse bringer Grundtvig nogle linjer af en drikkeviser af den dansk-norske digter Johan Vibe. Disse linjer er den eneste betydningsfulde tilføjelse i forhold til dagbogspassagen.

Historien (2): Katolicisme og oplysningstid

S. 163 tager Grundtvig tråden om Jesu religion op igen og beskæftiger sig med, hvad der sker, når religionen forveksles med hhv. poesi og filosofi. I den katolske middelalder forveksledes religionen med poesi, og noget lignende finder Grundtvig tendenser til hos sin samtids poeter. Men, indvender han, hvis man slutter sig til religionens poetiske del, er der fare for, at man fortaber sig i uvirksom beskuelse, taber jordforbindelsen og glemmer alt om sin moralske forpligtelse. Dette eksemplificerer Grundtvig ved at bringe en strofe af Goethes digt "Grenzen der Menschheit", et digt, som han har kunnet læse i K.Ph. Moritz' *Götterlehre* (1791). Herfra har han skrevet digtet ned i dets fulde længde i sin dag- og udtogsbog (1979, s. 261). Det er ikke tilfældigt, at Grundtvig citerer fra dette digt. K.E. Bugge har påvist, at digtet er konstituerende for hele afhandlingen, da det ligger bag det billede af dalen, som Grundtvig åbner sin afhandling med (Bugge 1965, s. 108).

I nyere tid har man ifølge Grundtvig reduceret religionen til filosofi. Han kritiserer de rationalistiske og kantianske teologer for at have fokuseret alene på det moralske og for at have rensset religionen for "alt det Religiøse" (s. 167). Han mener, at de har tabt det evige af syne og har tilkendt menneskets forstand en alt for stor betydning. Igen anfører Grundtvig en strofe af "Grenzen der Menschheit" som eksempel på sit synspunkt. Digtet bruges til at afvise både romantikernes og rationalisternes menneskesyn. Begge åndsretninger har en tendens til at overvurdere menneskets evner. Ifølge Grundtvig (og Goethe) er der grænser for menneskets selvudfoldelse.

Også disse to afsnit er inspireret af Steffens' gennemgang af verdenshistorien, omend ligheden er mindre iøjenfaldende end ved det foregående historieafsnit. I sin 8. forelæsning inddeler Steffens tiden efter Jesus i tre perioder: Først den katolske, der har en vis poetisk sans, så oplysningstiden, som Steffens langer voldsomt ud efter, og endelig den romantiske idealisme (jf. Johnny Kondrups oversigt over forelæsningen i Steffens 1996, s. 205). Disse epoker udgjorde ifølge Steffens en opadgående bevægelse, og romantikken stod for at fuldføre den åndelige genrejsning. Grundtvig følger Steffens et stykke ad vejen, men medtager ikke romantikken som 'kronen på værket' i sin historiske gennemgang. Hans forhold til romantikken er dobbelt. Han er betaget af dens syn på poesien, men i sidste ende er det ikke poesien, der kan bringe mennesket den endelige forløsning; det kan kun Guds åbenbaring i Kristus. Alligevel afslutter Grundtvig sit afsnit om oplysningstiden med at kaste sig i romantikkens arme: "snart gyste vi for den nøgne Beenrad, der stod for os uden Kraft og Marv. Liv og Varme forlod os, og hurtigt maatte vi flygte til Poesiens Straalebarm, for der atter at opglødes, saa vi med det indre Øie kunde skue Jesu Læres høie Sands" (s. 168). For Grundtvig bliver romantikken en vej til en anden form for kristendom end den, oplysningstiden tilbød.

Man kan konkludere, at hele Grundtvigs hovedafsnit om religionen er bygget op omkring strukturen i Steffens' 7. og 8. forelæsning med brug af Schellings begreber og med enkelte indskud af mere selvstændig karakter: om syndefaldsberetningen, om asalæren og om de ondes skæbne efter døden.

Om liturgi

Efter det lange afsnit om religionen kommer Grundtvig til det igangsættende emne, liturgien. Grundtvig definerer nu den kristne religion som "Guds hemmelige Visdom" og siger, at denne ikke kan erkendes "uden ved en Symbolik, som fører den nærmere frem for Beskuelsen" (s. 169). En sådan symbolik er liturgien. Religion i den egentlige betydning, 'samvær med det evige', kan ikke finde sted i dette liv, men liturgien giver i det mindste mennesket mulighed for at anskue livet "i Relation til de evige Urbilleder" (s. 173).

Grundtvigs tilgang til liturgien stemmer overens med hans romantiske betragtninger og hans definition af religionen som en stræben efter samvær med det evige. Liturgiens opgave er tilsvarende at hæve mennesket over tilværelsen. Salmesangen omtaler han således i stærkt romantiske vendinger: "Høit over Jordan maa vi opløftes, og et Glimt af det evige Liv maa svæve forbi vort mod Himlen stirrende Øie" (s. 190). Nadveren beskriver Grundtvig som et kulminationspunkt i liturgien, hvor mennesket skuer et glimt af den himmelske poesi (s. 192). Kirkebygningen, siger han, bør have en skønnere og mere ophøjet bygningsmåde end andre huse, for at den kan hæve menneskene over tilværelsen og være et billede på den poesi, der ytrer sig i kirkens liturgi (s. 197). Kunsten har på samme måde sin plads i kirken, for så vidt som den stræber

ud over det endelige (s. 198).

Liturgiafsnittet er altså kendetegnet af Grundtvigs romantiske, poetiske tilgang. Det er også den, der får ham til at sætte spørgsmålstejn ved et af kirkens dogmer, nemlig læren om realpræsensen, der siger, at brødet i nadveren er Jesu legeme, og vinen er Jesu blod. Grundtvig mener ikke, at man kan "fængsle det Evige i det Endeliges Produktioner" (s. 194). Det er en misforståelse at tro, at den forening mellem Gud og den troende, der finder sted i nadveren, sker ved at man *spiser* det hellige, men det sker alene ved troen. Bevægelsen ligger ikke i at søge at fæstne det himmelske til jorden, men i at blive hævet til det himmelske ved en guddommelig kraft, jf. talen om Jupiters kæde, der skal løfte det jordiske til det himmelske (s. 140). Grundtvig foreslår derfor, at man enten uddeler elementerne tavst eller anvender en anden formulering, fx de reformertes, at brødet "betyder" Jesu legeme, eller en formulering fra Paulus: at brødet er "Christi Legems Samfund", altså fællesskab med Jesus.

Ud over de ovennævnte betragtninger rummer liturgiafsnittet et heftigt angreb på samtidens præster. Grundtvig angriber præsterne både for deres uhøjtidelige måde at forvalte liturgien på og for deres prædikemåde. Han vender sig både imod de dogmatiske præster, der "foredrage Systemet uden Frugtbarhed for Livet" (s. 178), og imod de moraliserende præster, der taler om hverdagsemner med menigheden. Det er efter hans mening ikke virkelig religiøst. Grundtvigs karikatur af denne præstetype s. 179 er et ekko af biskop P.O. Boisens sprog og emnevalg.

Afsnittet om de moraliserende præster og deres optagethed af at opmuntre til dyd fører desuden til en digression om forskellige bevæggrunde til dyden (s. 181-187).

* I dette afsnit går Grundtvig imod to positioner i samtidens rationalisme: For det første den kantianske position, der siger, at man skal gøre dyden for dens egen skyld, idet det er menneskets pligt at lyde den morallov, der ligger i hans indre. For det andet den populærfilosofiske position, kaldet eudaimonisme, der lærer, at mennesket skal gøre de gode gerninger for sin egen nytte og lyksaligheds skyld. De, der forfægter sidstnævnte position, fortjener ifølge Grundtvig hverken at blive kaldt moralens eller religionens lærere; han kalder dem nedsættende "Klogskabens Lærere" (s. 183). Eudaimonismen kalder han tilsvarende "et usselt Surrogat for Christendommen" (s. 185). Over for disse to positioner, som ikke holdes helt skarpt adskilt i Grundtvigs fremstilling, sætter han sit eget synspunkt - det "christelige" (s. 184) - at dyden skal udføres af de grunde, som åbenbaringen fremstiller: Den skal gøres pga. Guds vilje, af kærlighed til Gud og Jesus og m.h.p. det endeliges genforening med det evige (s. 180, 182).

Modtagelsen

Den generelle reaktion på afhandlingen "Om Religion og Liturgie" synes at være den, at man har fået respekt for Grundtvig og hans engagement i religionsspørgsmålet, men at afhandlingen mange steder er uforståelig.

Udgiver L.N. Fallesens kommentarer

Udgiver Lorenz Nikolai Fallesen kan betragtes som det første vidne om, hvordan afhandlingen blev modtaget. Fallesen har nemlig kommenteret Grundtvigs tekst, hvor han fandt den uforståelig. Han skriver en række noter til teksten (14 i alt), hvor han angiver, hvad han ikke forstår, eller gør opmærksom på, at han ikke er enig i synspunkterne. Et enkelt sted anbefaler han endog anden og bedre læsning! Seks steder sætter han "(?)" ind i Grundtvigs tekst for at markere uforståeligheden. Det kan synes mærkeligt, at udgiver og forfatter ikke har forsøgt at klare disse uoverensstemmelser inden trykningen.

På trods af de mange spørgsmål til afhandlingen er Fallesen i det store hele positiv i sin vurdering af den unge Grundtvig og skriver i sin sidste note: "Herr Forf. kan være overbeviist om, at enhver Retskaffen vil læse hans Afhandling med megen Agtelse baade for hans Forstand og Hierte. Mig for min Deel har den meget glædet, skjønt Sproget og enkelte Udtryk paa faa Steder ikke have behaget mig. Men lige meget, Forf. har talt Religionens Sag med en reen Aand og et varmt Hierte, og derfor lønne ham Gud" (s. 201).

P.E. Müllers anmeldelse

Der gik en rum tid, før "Om Religion og Liturgie" blev anmeldt. Først i 1808 anmeldtes hele årgang 1807 af *Theologisk Maanedsskrift i Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger* af P.E. Müller, som på det tidspunkt var professor i teologi ved Københavns Universitet. Den del, der omhandler Grundtvigs tekst, findes på s. 706-13 og 721-725, se faksimiler. Müller ofrede megen plads på Grundtvigs afhandling og refererede store dele af den, idet han vurderede, at meget ville være nyt for læserne, da afhandlingen er "den første i vort Sprog, hvori den allernyeste tyske Religionsfilosofi udtaler sig" (1808, s. 11). Han bemærker, at Grundtvig følger tendensen inden for den nyere filosofi til at gøre op med kantianismen. Hvor Kant byggede på tænkningen og søgte at bestemme grænser for den menneskelige erkendelse, giver den nye filosofi i stedet indbildningskraften (fantasien) den højeste plads. Dette bekymrer Müller: "Ved at gribe alt, hvad der formaar at virke paa Følelsen, bevirker den Nyeste Filosofi, at alskens Overtro kan vorde stadfæstet" (1808, s. 712).

Müller skriver, at han har fundet meget "skjevt og urigtigt" i afhandlingen, og kritiserer den for at være uforståelig: "[der er] meget, som Forfatteren ved nærmere Eftertanke selv vil finde ensidigt og overspændt. Sproget potenseres tillige med Indbildningskraften [fantasien], hvorved Udtrykket stundum bliver uforstaaeligt. Billeder maae tages for Grunde, og synderlige Paradoxier lade sig tilsyne" (1808, s. 712). Derudover ser Müller en række problemer i Grundtvigs fremstilling. Müller skriver fra et rationalistisk standpunkt, og det kan ikke undre, at hans første kritikpunkt angår forholdet mellem fornuft og åbenbaring. Müller mener, at Grundtvig nedværdiger filosofien (dvs. fornuften), når han hævder åbenbaringstroen som den eneste grund for overbevisning om det oversanselige. Grundtvig glemmer, at troen må prøves efter og bygges på filosofiske grunde, hvis den ikke skal være "phantastisk" (1808, s. 713).

Et andet problem ligger i selve Grundtvigs definition af religion som det endeliges samfund med det evige. Müller finder i definitionen af religion som åndens opløftelse over det jordiske en mystisk tendens og efterlyser det etiske aspekt ved religionen. Menneskets stræben bør ifølge ham ligge i at virke og ikke i at føle. I stedet for at stræbe efter at hæve sit eget væsen mod det evige, bør mennesket se sin opgave i "at fremme det Gode i en moralsk Verden" (1808, s. 722).

Et tredje stridspunkt er Grundtvigs tale om syndefaldet og Jesu religion som forsoning. Dette finder Müller helt urigtigt. Det Gamle Testamente taler måske nok om et fald, men det gør Jesus ikke, ifølge Müller. Han skildrede derimod menneskehedens tilstand "paa samme Maade som enhver Moralist, der foretog en renere Lære i en fordærvet Tidsalder" (1808, s. 723). Müller ser altså ikke det moralsk onde som resultatet af et radikalt syndefald, der står til genopretning ved guddommelig indgriben, men det onde kommer fra "Sandseligheden" og kan undgås ved at leve et moralsk liv.

Et sidste kritikpunkt angår spørgsmålet om, hvorvidt de onde kan forbedre sig på den anden side af døden. Müller læser Grundtvig, som om han utvetydigt siger nej til dette spørgsmål, og forsøger at gendrive Grundtvigs påstand med følgende (ikke særligt overbevisende) argument: Man kan ikke nægte muligheden af en omvendelse for de lastefulde i dette liv, da de jo er frie fornuftsvæsner. Og eftersom mennesket ikke kan vide noget om tilstanden efter døden, andet end hvad det kan slutte sig til ved betragtninger over det dennesidige liv, vil det heller ikke være urimeligt at antage en omvendelse på den anden side af døden for mulig.

Liturgidelen af Grundtvigs afhandling kommenterer Müller meget kort, idet han siger, at denne del har forekommet ham mest tilfredsstillende.

På trods af de mange indvendinger, Müller har imod Grundtvigs synspunkter og formuleringer, giver han en meget positiv vurdering af Grundtvigs iver og engagement. Han tvivler ikke på, at "en Mand, der føler saa varmt, der skriver saa fyndigt, der er saa giennemtrængt af Ærefrygt for Jesu hellige Lære, og besidder i sit Foredrag, hvad de Ældre ei upassende kaldte Salvelse, at jo den Mand vil engang vorde en værdig Religionens Lærer" (1808, s. 712).

Grundtvigs svar på anmeldelsen

Grundtvig svarede på Müllers anmeldelse i *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* under titlen "Svar på Resensjonen over min Afhandling om Religion og Liturgi". Han undrer sig her over påstanden om, at den nye tyske religionsfilosofi skulle udtale sig i hans afhandling. Han bedyrer, at han ikke tilhører nogen filosofisk skole, og om forholdet til naturfilosofien skriver han: "[Jeg har] kun nogle Ord og Formler, og *maaske* den religiøse Tendents tilfælles med samme; thi mine Resultater vedkende Naturfilosofen sig neppe" (Grundtvig 1808, sp. 294).

Til Müllers påstand om, at Grundtvig nedværdiger filosofien, svarer han, at denne nedværdigelse dog ikke er uberettiget. Han gentager sit synspunkt fra afhandlingen, at åbenbaringen løser gåder, som fornuften (filosofien) ikke kan løse. Det, filosofien kan, er at vise mennesket, at det har en trang til tro på det

oversanselige. Grundtvig går egentlig ikke ind på Müllers spørgsmål, om ikke også troen skal efterprøves af fornuften for ikke at ende i fantasteri.

En mere alvorlig sag finder Grundtvig i, at han anklages for mystik og for at anbefale en uvirksom følelsestro. Dels forsvarer han sig med, at han netop har afvist den form for religion, der reducerer religionen til poesi, og som fortaber sig i en uvirksom beskuelse af det evige. Dels påpeger han, at han tydeligt har slået fast, at betingelsen for at vinde saligheden er "Stræben mod det Evige ved *Moralitet*" (sp. 295). Som tidligere nævnt er der her tale om en uklarhed i Grundtvigs afhandling. At saligheden skulle kunne opnås ved at føre et moralsk liv harmonerer dårligt med afhandlingens hovedtanke, at mennesket ikke ved egen bestræbelse kan nå det evige.

Angående spørgsmålet, om de onde kan forbedre sig efter døden, finder Grundtvig sig misforstået. Han har ikke, som Müller påstår, sagt, at de lastefulde ikke kan forbedre sig; han mener blot at have modsat sig den tanke, at det skulle være *lettere* at omvende sig efter døden.

Grundtvig afslutter sit svar med at skrive, at han ikke vil gå ind i et egentligt, argumenterende forsvar af sin afhandling, fordi det ville komme til at fylde mere end afhandlingen selv "uden dog at kunne overbevise dem, der beskue det Oversandselige og dets Aabenbaring i Tidens Fylde, fra en næsten modsat Synspunkt" (1808, sp. 295). Her rammer Grundtvig hovedet på sømmet: Hans position i denne tid er så langt fra samtidens rationalistiske præster, at de ikke kan blive enige om religionsspørgsmålet.

J.P. Mynsters reaktion

Grundtvigs afhandling affødte også en reaktion fra J.P. Mynster, som på det tidspunkt var præst i Spjellerup, og som senere blev biskop over Sjællands stift. Mynster, som selv havde skrevet et indlæg i liturgidebatten, omtalte Grundtvigs afhandling i et brev til sin veninde Kamma Rahbek: "En Candidat Grundtvig har i Fallesen's Maanedsskrift skrevet en Afhandling 'om Religion og Liturgie', som viiser Anlæg, og en langt bedre Bestræbelse, end de øvrige Liturgers, ogsaa undertiden Held til meget lykkelige Udtryk, men som dog endnu ikke er stort Andet end et halvfordøjet Virvar af Andres fornuftige og ufornuftige Tanker" (Mynster 1860, s. 97).

I "Om Religion og Liturgie" havde Grundtvig kritiseret nogle af J.P. Mynsters holdninger – dog uden navns nævnelser. Det gjaldt for det første tilspørgselen ved dåben, som J.P. Mynster i overensstemmelse med Boisen mente, skulle være henvendt til fadderne og ikke til barnet. Grundtvig mente ikke, at en tiltale til barnet burde virke anstødelig – ikke medmindre man er "en svoren Fiende af Poesie" ("Om Religion og Liturgie", s. 187). For det andet kritiserede Grundtvig Mynsters syn på skriftemålet. Boisen havde i sin plan foreslået skriftemålet afskaffet, fordi absolutionen (tilsigelsen af syndernes forladelse) kunne misforstås som en frihed til at begå nye synder. Det var hans opfattelse, at mange ville blive ved med at synde i tillid til håndspåbyggelsen i skriftemålet (Boisen 1806, s. 148). Mynster gik i sit indlæg imod Boisen og talte for bevarelse af skriftemålet, idet han hævdede, at de mennesker, der kunne finde på at synde i tillid til håndspåbyggelsen, nok "vilde blive ved alligevel" (Mynster 1806, s. 99). Disse ord af Mynster fik en hård medfart af Grundtvig: "hvor er Beviset for denne henkastede Phrase, der hverken kan stadfæstes ved den ydre eller indre Erfaring?" ("Om Religion og Liturgie", s. 193).

J.P. Mynster tog Grundtvigs bemærkninger ilde op. Han udtrykte sin vrede over Grundtvigs behandling af ham i ovennævnte brev til Kamma Rahbek: "Da Personen ellers ofte er mig nær nok, uden at sige mig nogen Høflighed, men benytter den første Lejlighed til at sige mig en Grovhed, saa havde han rigtignok fortjent, at jeg skulde kyle ham selv en Replik i Hovedet. Imidlertid vil jeg det dog ikke, men nøjes med den Hævn, jeg her har taget over ham" (1860, s. 97). I sine erindringer, *Meddelelser om mit Levnet* fra 1854, mindes Mynster stadig med bitterhed, hvordan Grundtvig havde frakendt ham poetisk sans og beskyldt ham for at komme med henkastede fraser (Ørsted 1965, s. 377).

J.P. Mynsters indlæg i liturgidebatten kom desuden til at spille en særlig rolle i hans personlige udvikling. Han opfattede det selv som et vendepunkt i sit liv, at han her for første gang satte sig op imod autoriteterne (Boisen og liturgikommissionen) for at forsvare den 'gamle' kristendom: "Virkelig var dette Skridt af større Betydning i mit Liv, end det vel har Udseende af; jeg havde derved bestemt den Retning, min hele fremtidige offentlige Virken skulde tage, og kunde gierne sige, at jeg dermed 'var gaaet over Rubicon'" (Mynster 1854, s. 164). Om Mynsters position i liturgisagen, se *J.P. Mynster og Henrich Steffens* (Ørsted 1965, s. 371 ff.).

Grundtvigs senere vurdering af afhandlingen

Grundtvig kunne selv se, at hans afhandling var ujævn og ikke helt gennemtænkt. Han skrev i sin dagbog i 1815: "Den er intet forud giennemtænkt Værk, men et begejstret Udbrud af hvad der giærede i mig, derfor lærte jeg selv meget ved at skrive den, derfor er den saa ujævn [...]" (Grundtvig-arkivet fasc. 507, blad 8 verso). Han vidste også, at han havde pyntet sig med lånte fjer: "Man kan af hin Tale [dvs. af Grundtvigs dagbøger fra tiden omkring 1806] endnu lære, hvorlidet den storagtige Stil og de brammende Konstord, hvormed jeg udsmykkede min første Afhandling, stemmede med min Tankegang, at de vare fremmede Fjere, hvormed Forfængeligheden brystede sig. Jeg blev af den ærlige Fallesen mindet derom, [...] at det var Gienlyd af Steffens, for stolt var jeg til at tilstaa Feilen og jeg trøstede mig ved den Bevidsthed at jeg i Hovedsagen, om Moralitet, med Flid havde skilt mig aldeles fra al Pantheisme; imidlertid hjalp dog vist denne Paamindelse, som jeg her ærligt takker for, til, at jeg aflagde hartad alle de sesquipedalia verba [dvs. de alenlange kunstord] og i min næste Afhandling om Videnskabeligheds Fremme er neppe Spor af det Daarskab." (Grundtvig-arkivet fasc. 507, blad 11 recto f.).

Grundtvig kritiserede godt nok sin egen stil i "Om Religion og Liturgie", men han undsagde aldrig afhandlingen og fastholdt i særlig grad de indvendinger, han i den havde gjort imod naturfilosofien (dvs. Schellings filosofi).

Afhandlingens placering i Grundtvigs forfatterskab

Afhandlingen "Om Religion og Liturgie" er som nævnt Grundtvigs første offentlige udtalelse om religiøse spørgsmål, og den er også den eneste indtil 1810. Afhandlingen er præget af Grundtvigs inspiration fra den tyske romantik, men hans begejstring for denne aftog de følgende år, og Grundtvigs standpunkt i "Om Religion og Liturgie" blev et "Overgangsstandpunkt" (Scharling 1947, s. 79). I Grundtvigs næste udgivelse om religiøse spørgsmål, dimisprædikenen (1810), er han kommet frem til et mere traditionelt teologisk ståsted. Her taler han om 'sjælens hjem' i stedet for det schellingske begreb 'det evige', og sjælens hjem betragter Grundtvig nu som utilgængeligt for al jordisk viden, og siger, at man kun "paa Troens Vinger kan løfte sig did" (Dimisprædiken, s. [7]).

"Om Religion og Liturgie" har ikke fået stor vægt i Grundtvigs forfatterskab. Ét afsnit har dog sat sig varige spor, nemlig det indledende afsnit om dalen som billede på menneskelivet, et billede som de fleste fortolkere tager op og citerer. Billedet har slidstyrke på trods af, at det er en dårlig allegori, som Bugge og Lundgreen-Nielsen har vist (Bugge 1965, s. 108 og Lundgreen-Nielsen 1980, s. 189). Motivet dukker senere op i Grundtvigs salme "Jeg kender et land", og dalen som billede på menneskets vilkår bliver i det hele taget et grundmotiv i Grundtvigs symbolik (Kofoed 1954, s. 69). Selv om afhandlingen ikke tillægges stor selvstændig betydning, er der elementer i den, der peger frem mod vigtige temaer i Grundtvigs forfatterskab: hans stærke optagethed af poesien, hans fremhævelse af sakramenterne dåb og nadver og hans endog meget kritiske holdning til de rationalistiske præster.

Endelig skal det nævnes, at liturgien, som var Grundtvigs igangsættende emne for "Om Religion og Liturgie", blev et omstridt emne igen godt 30 år senere, hvor Grundtvig atter blandede sig i debatten og igen var oppe imod J.P. Mynster, som i mellemtiden var blevet biskop. Mynster havde fået til opgave at lede udarbejdelsen af et nyt ritual og en ny alterbog. Hans forslag kom i 1839 og mødte stor opposition i de grundtvigske kredse. Grundtvig svarede samme år med udgivelsen *Frisprog mod H.H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny Forordnet Alterbog*.

Anvendt litteratur

Trykt

- Albeck, Gustav (1959) "Huslæreren paa Egeløkke" i Gustav Albeck (red.) *Grundtvig Studier 1959*, s. 78-98. København
- *Bibliografien*, se Johansen, Steen (1948-1954)
- Boisen, Peter Outzen (1806) *Plan til Forbedring ved den offentlige Gudsdyrkelse*. København
- Bugge, Knud Eyvin (1965) *Skolen for Livet. Studier over N.F.S. Grundtvigs pædagogiske tanker*. København
- Christensen, Bent (1998) *Omkring Grundtvigs Vidskab. En undersøgelse af N.F.S. Grundtvigs forhold til den erkendelsesmæssige side af det kristeligt nødvendige Livsengagement*. København

- Clausen, Henrik Georg (1806) "Betænkninger i Anledning af Hr. Biskop Boisens Plan til Forbedring ved den offentlige Gudsdyrkelse" i *Theologisk Maanedsskrift*, december 1806. København
- Frederiksen, Emil (1948) *Den unge Grundtvig og andre Essays*. København
- Glædemark, H.J.H. (1948), *Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig studie*. København
- Grundtvig, N.F.S. (1808) "Svar på Resensjonen over min Afhandling om Religion og Liturgi" i *Nyeste Skilderier af Kjøbenhavn*, 6. årg. nr. 19, sp. 293-295. København
- Grundtvig, N.F.S. (1810) *Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus? Dimisprædiken*. København
- Grundtvig, N.F.S. (1926) *Breve fra og til N.F.S. Grundtvig*, bind 2, udg. af Georg Christensen og Stener Grundtvig. København
- Grundtvig, N.F.S. (1979) *Dag- og Udtogsbøger*, bind 1-2. Udg. af Albeck, Gustav (1979). København
- Johansen, Steen (1948-1954) *Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs skrifter*, bind 1-4. København
- Kofoed, Niels (1954) *Grundtvig som selvbiograf med særligt henblik på tidsrummet 1800-1810*. Skrifter udgivet af Grundtvig selskabet VIII. København
- Lehmann, Edvard (1929) *Grundtvig*. København-Oslo
- Lundgreen-Nielsen, Flemming (1980) *Det handlende ord. N.F.S. Grundtvigs digtning, litteraturkritik og poetik 1798-1819*, bind 1-2. København
- Lundgreen-Nielsen, Flemming (1983) "Grundtvig og romantikken" i Christian Thodberg og Anders Pontopiddan Thyssen (red.) *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og udviklingslinier fra de senere års Grundtvigforskning*. København
- Moritz, Karl Philipp (1791) *Götterlehre, oder, mythologische Dichtungen der Alten*, Berlin
- Müller, Peter Erasmus (1808) "[Anmeldelse af Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere, 1807, 9. og 10. bind]" i *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger*, nr. 45-46. København
- Mynster, J.P. (1806) "Om den foreslagne Forandring ved den offentlige Gudsdyrkelse" i *Ny Minerva*, april 1806, s. 74-112. København
- Mynster, J.P. (1854) *Meddelelser om mit Levnet*. København
- Mynster, J.P. (1860) *Breve fra J.P. Mynster*. Udg. af C.L.N. Mynster. København
- Rønning, Frederik (1907-1914) *N.F.S. Grundtvig. Et bidrag til skildring af dansk åndsliv i det 19. århundrede*, bind 1-4. København
- Rønning, Frederik (1899) *Rationalismens Tidsalder. En litterærhistorisk Fremstilling*, bind 3:2. København
- Scharling, C.I. (1947) *Grundtvig og Romantikken belyst ved Grundtvigs forhold til Schelling*. København
- Schelling, F.W.J. (1803) *Vorlesungen über die Methode des academischen Studium*. Tübingen
- Steffens, Henrich (1996) *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, udg. af Johnny Kondrup. København [1803]
- Tulard, Jean (1987) *Histoire et dictionnaire de la Révolution française 1789-1799*. Paris
- Ørsted, Børge (1965) *J.P. Mynster og Henrich Steffens*, bind 1-2. København
- Aarnes, Sigurd Aa. (1967) "Den unge Grundtvig som litteraturteoretiker" i Gustav Albeck (red.) *Grundtvig Studier 1967*. København

Utrykt

- "Dagbog i Kirkeåret 1815" (1815), Grundtvig-arkivet, fasc. 507